

FLORIAN DUDAȘ

CAZANIA LUI VARLAAM

ÎN

TRANSILVANIA

Studiu istoric și bibliologic

Pentru

*Biblioteca Facultății de Litere
a Universității din Sibiu*

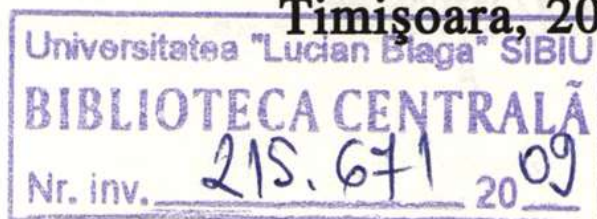
din partea autorului

Sept. 2009

Florian Dudaș

EDITURA DE VEST

Timișoara, 2005

© Florian Dudaș

CUPRINS

CAZANIA LUI VARLAAM

Introducere.....	5
Varlaam, mitropolitul cărturar al Moldovei.....	11
<i>Cazania</i> lui Varlaam.....	18
Note.....	43

CAZANIA LUI VARLAAM ÎN TRANSILVANIA

Exemplarele din Transilvania	63
Considerații analitice asupra exemplarelor din Transilvania.....	87
Circulația <i>Cazaniei</i> lui Varlaam în Transilvania.....	104
Manuscrise realizate după <i>Cazania</i> lui Varlaam în Transilvania	139
Note.....	155

CAZANIA LUI VARLAAM ȘI UNITATEA CULTURALĂ A ROMÂNILOR

Mărturii documentare păstrate de exemplarele din Transilvania.....	167
Carte de învățătură pentru toată seminția românească	171
<i>Cazania</i> lui Varlaam în Transilvania	
- expresie a unității neamului românesc.....	184
Note.....	207

CONTRIBUȚII PRIVIND ISTORIA CĂRȚII ȘI A ARTEI ROMÂNEȘTI PRILEJUTE DE CERCETAREA CAZANIEI LUI VARLAAM

Urme coresiene.....	214
Păucenia lui Alexandru-Vodă din Țara Moldovei.....	222

Gravuri necunoscute ale <i>Cazaniei</i> lui Varlaam.....	242
Stemele și portretele voievodale din <i>Cazania</i> lui Varlaam.....	256
O gravură necunoscută, de la 1643, închinată Domniei Moldovei.....	258
Plinius cel Bătrân într-o veche predică interpolată în <i>Cazania</i> lui Varlaam.....	261
Date noi despre icoana Maicii Domnului “făcătoare de minuni” de la Mănăstirea Nicula.....	276
Fragment al unui manuscris din Maramureș a romanului popular <i>Alexandria</i>	281
Însemnări scrise în grai rotacizant.....	283
Gravuri populare vechi din Transilvania.....	287
Mărturii documentare istorice, despre starea timpului, calamități, epidemii și fenomene astronomice.....	289
Note.....	303
Lista exemplarelor <i>Cazaniei</i> lui Varlaam cu circulație în Transilvania.....	315
Lista manuscriselor realizate după <i>Cazania</i> lui Varlaam în Transilvania.....	325
Abrevieri.....	328
Bibliografie selectivă.....	329
Abstract.....	335
Ilustrații.....	341-412

CAZANIA LUI VARLAAM ÎN TRANSILVANIA

EXEMPLARELE DIN TRANSILVANIA

Cărturarul român din Ardeal care a scris, într-o lucrare închinată trecutului istoric și cultural al neamului, cel dintâi despre mitropolitul Varlaam al Moldovei a fost Samuil Micu. În *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*¹, în capitolul despre scriitorii români, în cadrul prezentării succinte a activității cărturarilor neamului pe baza cărților din trecut, alături de Petru Movilă, Ilie Iorest, Ștefan al Târgoviștei, Simion Ștefan, de Grigore Ureche și Misail Călugărul, care au trăit și activat la jumătatea veacului al XVII-lea, iluministul transilvănean îl pomenește pe Varlaam al Moldovei în două rânduri, o dată că „au scris de șapte taine”, iar câteva rânduri mai jos că „Varlaam, mitropolitul Moldovei, au scris împotriva catihismului calvinesc tipărit în Ardeal”². *Cazania, Cartea românească de învățătură*, nu a amintește. Să nu fi auzit, să nu-i fi ajuns în mână or să îi fi atras atenția doar scrierea polemică, în legătură directă cu realitățile din Transilvania? Este, mai ales în ce privește aspectul ultim, foarte probabil; însuși mărturisește, de astfel, că a scris despre cărțile avute la îndemână.

Gheorghe Șincai, în *Hronica românilor*, a procedat identic. Scriind despre activitatea tipografică în Transilvania din vremea lui Simion Ștefan și despre *Catehismul calvinesc*, relevă combaterea lui de către Varlaam. Cărturarul iluminist cunoaște scrierea, chiar are la îndemână un exemplar, pentru că reproduce renumitul pasaj din prefața lucrării³, conchizând apoi: „Așa

cuvântă mitropolitul Varlaam, în predoslovia cărții ce s-au tipărit în Suceava, la anul 1645, în care răstoarnă toată învățătura calvinească din mai sus-zisul Catehism”⁴.

Cel dintâi care scrie, în Transilvania, despre *Cartea românească de învățătură* a lui Varlaam este bibliologul Vasile Pop. În *Disertație despre tipografiile românești*, de la 1838, prezentând „începutul Tipografiilor în Moldova”, cu deosebire la Iași, enumeră cărțile imprimate aici în timpul domniei lui Vasile Lupu: *Cazania* - 1643, *Răspunsul la Catehismul calvinesc* - 1645, *Șapte Taine* - 1645 și *Pravila* - 1646. Mai pe larg se referă la *Cazanie*, tipărită „în s(fânta) Mănăstire Trisfetitele, în Tipografia domnească, supt Vasile Vodă și Varlaam Mitropolitul”, din a cărei cuprins relevă pasajul din predoslovie privind aducerea tiparniței la Iași cu ajutorul lui Petru Movilă și „Cazania a 4-a de la Dumineca lăsatului de brânză, în care scârbesc pre calvini și luterani pentru neținerea posturilor ... fo(a)ia 33”⁵. Vasile Pop semnaleză, totodată, un exemplar al *Cazaniei*, aflat în păstrarea sa, scriind: „Această carte, rară spre vedere și întrebuințare, la anul 1821 în ființa mea în Brașov preținește mi o au încredințat răposatul Boiar Nicolae Văcărescul, marele Dvornic de cu(r)tie a Prințipatului Țării Românești”⁶. Reprezintă primul exemplar atestat pe cale cărturărească în Transilvania.

Șaptesprezece ani mai târziu, în 1855, Timotei Cipariu (ale cărui cercetări au stat, într-o bună măsură, la baza scrierii lui Vasile Pop) publică, în *Acte și Fragmente privind trecutul românilor, Zaconicul* (Cartea legilor, după care se judecă în scaunul sfânt al bisericii în Mitropolia Bălgradului) care, în a patra parte, despre bunurile acesteia, înscrie existența, la 1679, în proprietatea mănăstirii, alături de alte cărți, o „Păucenie de Moldova”⁷. La 1858, în *Crestomația sau Analecte literare*, între scriitorii români din Moldova filologul îl prezintă și pe „Varlaam, metropolitulu Moldovei, de Suciava” care „a scris *Cazania* de Iași de in a(nul) 1643 și *Respundere asupra Catehismului calvinesc* tipăritu la Belgradu, în a(nul) 1645”⁸. Referitor la *Cazanie*, Timotei Cipariu prezintă paginația și titlul ei, relevă existența unor exemplare cu pagina de titlu diferită, reproduce cele două prefete și alte trei pasaje din cuprinsul

scrierii⁹. În studiul pe care-l întreprinde are la îndemână mai multe exemplare care nu-i exclus să le fi păstrat în biblioteca personală¹⁰. Chiar recunoaște, de altfel, că își bazează studiul pe consultarea unui număr important de cărți românești vechi aflate în Transilvania și a unor liste și descrieri primite din partea colaboratorilor apropiați, de la Ștefan Moldovan din Lugoj în primul rând, care, în 1857, în urma unei minuțioase cercetări de teren, alcătuiește „Inventariul seu Consemnarea Averilor tuturor Bisericii G.R.C. din Vicariatul Hațegu în [anul] 1857 aflate”¹¹, în a cărui cuprins oferă un Catalog al cărții vechi românești din 78 localități din Țara Hațegului¹². Între cele peste 270 cărți în 884 volume înregistrează patru exemplare ale *Cazaniei* lui Varlaam, găsite în localitățile: *Vulcan* (HD), *Păclișa* (HD), *Sereca* (HD), *Totești* (HD)¹³ și, cum vom vedea, două *Cazanii* manuscrise.*

Pentru deceniile următoare, până la sfârșitul secolului al XIX-lea, alte cercetări care să privească, chiar și aferent, activitatea cărturărească a lui Varlaam, inclusiv semnalarea în cadrul unor scrieri sau periodice a unor exemplare ale *Cărții de învățătură* în Transilvania, nu cunoaștem. Răstimpul este, în schimb, de o importanță deosebită pentru filologia românească deoarece acum se inițiază publicarea textelor vechi, V.A.Urechia, Al. Lambrior, A. Densușianu, Al. Philippide, Gh. Adamescu, I. G. Sbierea realizează primele priviri de ansamblu asupra istoriei literaturii române, în acest răstimp apar monumentalele scrieri ale lui B.P. Hașdeu și M.Gaster a cărui *Chrestomație română* reprezintă o importantă antologie de texte vechi românești¹⁴. Acum ia ființă Societatea Literară Română, devenită în 1867 Societatea Academică Română, iar la 1879 Academia Română, care la 1894 inițiază elaborarea și publicarea *Bibliografiei românești vechi* sub redacția lui Ioan Bianu și Nerva Hodoș. Preconizată ca o lucrare fundamentală asupra imprimeriei la români, sinteza își propune să ofere întâia bibliografie de amploare asupra culturii noastre vechi, ca principal instrument de lucru pentru cercetarea istoriei tiparului și a circulației cărților românești vechi. Reprezintă un moment de o importanță excepțională și, deopotrivă, un prilej de colaborare națională care readuce în con-

știința neamului mii de tipărituri. "Apelul pentru cărți vechi", lansat de Academie în 1898, marchează începutul unei vaste cercetări de teren în arhive și biblioteci la care în Transilvania (unde instituțiile culturale și eparhiile românești au lansat chiar o circulară în acest sens) participă numeroși profesori, dascăli și preoți, bibliofili chiar, care, în răspunsurile lor, comunică Academiei liste cu zeci și uneori sute de cărți vechi¹⁵, inclusiv aflarea unor exemplare ale *Cazaniei* lui Varlaam. Mai mulți dintre ei fac publice rezultatele cercetărilor proprii în coloanele unor periodice transilvănene. În cursul anului 1898, învățătorul Adrian Periu din Banat comunica lui Ioan Bianu existența unui exemplar al tipăriturii de la Iași în satul *Bara* (TM)¹⁶, iar Moise Popovici din Bihor semnala alte două exemplare ale cărții în localitățile *Hârșești* și *Seghiște* (BH)¹⁷. Tot în Bihor, în 1892, Vasile Mangra publică aflarea unui exemplar pe polița casei unui locuitor al satului *Săliște*¹⁸. În 1898, în partea Aradului, Ioan Petranu a semnalat un exemplar al cărții la *Cuvin*¹⁹. Dezvăluiri importante face Bibliotecii Academiei Gavril Hango din Gherla care, alături de alte tipărituri din veacurile XVII-XVIII, amintește aflate în păstrarea sa un număr de 4 exemplare ale cărții lui Varlaam dintre care cel provenit de la *Someșu Cald* (CJ) preciza că prezintă foaia de titlu cu anul de apariție 1641²⁰. Despre acesta și celelalte trei exemplare, de la *Bonțida* (CJ), *Budești* (BN) și *Borod* (BH) a scris, în 1902 și 1903, în „Telegraful Român”²¹.

În anul 1903 apare primul volum din *Bibliografia românească veche*, în cadrul căruia *Cartea românească de învățătură* este prezentată pe larg, relevându-i-se caracteristicile grafice și literare, valoarea de monument cultural²². Aspectul monumental al Bibliografiei și, deopotrivă, deschiderea sa largă spre cultura veche dau de acum un contur clar și statornic cercetării istoriei cărții și a circulației vechilor tipărituri românești.

Nicolae Iorga intuiește cel dintâi valoarea documentară istorică deosebită a miilor de cărți vechi și a însemnărilor scrise pe ele, inițiind cercetarea și valorificarea lor. După ce făcuse cunoștință cu meleagurile de peste munți încă la 1898, în vara și toamna anului 1905 istoricul întreprinde cercetări în Ardeal. Atras, alături de alte documente, de cartea veche românească, cu

intenția de a urmări circulația ei, în decurs de numai câteva luni înregistrează peste 1300 tipărituri vechi și, totodată, culege însemnările mai importante de pe ele, publicându-le în „Scrisori și inscripții ardelenе și mararureșene (I-II)”, care formează volumele XII-XIII din *Studii și documente privind Istoria Românilor*, apărute în 1906. În cadrul lor, Nicolae Iorga dezvăluie identificarea, cu precădere în părțile sudice ale Transilvaniei, a unui număr de 23 exemplare ale *Cazaniei* lui Varlaam. Semnalează, fără a da alte amănunte, exemplarele aflate în localitățile: *Cetatea de Baltă* (AB), *Drăguș* (2ex.), *Ludișor* (BV), *Măgina* (AB), *Recea* (BV), *Rucăr I* (BV), *Sebeș* (AB), *Ucea de Sus* (BV) și, totodată, publică exemplarele, cu însemnările mai importante descifrate pe filele lor, de la: *Beșimbac* (azi Oltet, BV), *Boholț* (BV) (2 ex.), *Bucium* (BV), *Budila* (BV), *Feldioara* (BV), *Viștea de Jos* (BV), *Voila* (BV) (2 ex.), *Geoagiu-Băi* (HD), *Hurezu* (BV), *Mărgineni* (BV), *Năsăud* (BN) și de la *Răhău* (AB)²³. În cursul aceluiași an, Nicolae Iorga tipărește, în două volume, *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească la 1906*, cu impresiile de călătorie, în al căror cuprins scrie despre cele două exemplare de la *Voila*, despre exemplarul de la *Geoagiu*, dezvăluind faptul că, la *Rucăr* a aflat, de fapt, nu unul, ci trei exemplare, iar un altul, fragmentar, a aflat la *Săliște* (SB)²⁴. Cercetarea sa atestă în total un număr de 26 exemplare.

Rezultatele deosebite ale studiilor și cercetărilor lui Nicolae Iorga au fost primite cu interes pretutindeni, atrăgând atenția asupra valorii patrimoniului de carte veche păstrat în satele, târgurile și orașele Transilvaniei. În Țara Crișurilor, Petru Popa semnalează identificarea unui exemplar al cărții în satul *Fughiu*, în apropiere de Oradea²⁵, din părțile Gherlei Gavril Hango publică alte știri despre exemplarul de la *Budești* (BN)²⁶, iar Nicolae Iorga mai atestă, în 1906, exemplarul cumpărat de Ilie Hagi (peregrinul) din Bălgrad²⁷. Începând din 1905, Ioan Bârlea a urmărit răspândirea vechilor tipărituri în satele Maramureșului, în 1907 scriindu-i lui Nicolae Iorga că a terminat cercetarea de teren²⁸. În cartea sa, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, apărută în 1909, descrie un număr de 7 exemplare ale *Cazaniei* lui Varlaam, aflate în localitățile: *Borșa de Jos*,

*Borșa de Sus, Budești, Leordina, Săcel*²⁹, *Săpânța și Strâmtura*³⁰. În același an, 1909, Constantin Lacea, cercetând Catastiful cu însemnarea cărților bisericii și a școlii românești din Șcheii Brașovului, întocmit de David Corbea, semnaleză, alături de alte vechi tipărituri, prezența, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, în biblioteca lăcașului, alături de un exemplar din *Șapte Taine*, „1 Păucenie rumânească dela Varlaam dela Moldova”³¹. Un alt exemplar semnaleză, peste doi ani, Ioan Podea, în satul *Săcădate* (SB)³².

Cercetările întreprinse după Unirea Transilvaniei cu România au dus la identificarea altor exemplare ale tipăriturii lui Varlaam. Nicolae M. Popescu înregistrează, în cuprinsul notelor prilejuite de peregrinul prin Banatul Timișoarei, exemplarul de la *Lugoj* (TM)³³, la rându-i Nicolae Iorga semnaleză *Cazania* satului *Măceu* (HD)³⁴, Atanasie Popa comunică exemplarul bisericii din *Vad-Copalnic* (MM)³⁵, iar Sebastian Stanca publică însemnările de pe exemplarul de la *Rogoz* (MM)³⁶. În anul 1928, Corneliu Mezea amintește, alături de alte tipărituri vechi, exemplarul din Biblioteca Gimnaziului românesc din Beiuș (BH)³⁷. În Țara Bârsei, Ștefan Mateș identifică un exemplar la *Comana de Jos* (BV)³⁸, în ținutul someșan Sebastian Stanca descrie exemplarul de la *Soporul de Câmpie* (CJ), iar Iacob Pop semnaleză aflarea unor fragmente din carte în satul *Mărișelu* (BN)³⁹.

O cercetare de amploare a celei desfășurate de Ioan Bârlea în Maramureș întreprinde Valer Literat în Țara Oltului. Alături de alte peste 130 de cărți vechi, documentarea acestuia înregistrează, în 1938 și 1940, alte 7 exemplare ale *Cazaniei*, în localitățile: *Berivoi* (BV), *Râușor* (BV), *Săvăstreni* (BV), *Toderița* (BV), *Veneția de Jos* (BV)⁴⁰ și *Sărata* (SB)⁴¹. Doi ani mai târziu, Nicolae Cornean, în lucrarea monografică privind Eparhia Caransebeșului, menționează cartea în satul *Râtișor*⁴², iar în 1941 Titus Roșu descrie, alături de alte tipărituri și manuscrise vechi cercetate în ținutul Beiușului, exemplarul de la *Izbuc* (fost Călugări)⁴³.

Împlinirea, în anul 1944, a trei veacuri de la apariția *Cazaniei* lui Varlaam⁴⁴ a prilejuit tipărirea, la Cluj, a unei valoroase prezentări în imagini a tipăriturii, realizată de Florea

Mureșanu⁴⁵. Într-un capitol aparte al cărții, autorul prezintă un număr de 33 exemplare ale tipăriturii aflate în Transilvania, dintre care 21 necunoscute până la acea dată. Semnalează exemplarele de la: *Cristorel* (CJ), *Cetan* (CJ), *Sălciua de Jos* (AB), *exemplarul II nelocalizat*, din Transilvania, *Topa Mică* (CJ), *Milășel* (MS), *Jichișiu de Sus* (CJ), *Lemniu* (SJ), *Romuli* (BN), *Țicău* (MM), atestă documentar exemplarul de la *Dumbrava* (BN) și, totodată, descrie, dând însemnările mai importante, exemplarele de la: *Bedeciu* (CJ), *Zoltan* (CJ), *Bozieș* (BN), *Cojocna* (CJ), *Corpadea* (CJ), *Ileanda* (SJ), *Ciubanca* (SJ), *Poiana Blenchii* (SJ), *Rebra Mare* (BN), *Idicel II* (MS) și *Șomcuta Mare* (MM)⁴⁶. Lucrarea lui Florea Mureșanu a fost urmată, la scurt timp, de o altă prezentare grafică a tipăriturii de la Iași, apărută la Timișoara, scrisă de Atanasie Popa⁴⁷. În cadrul ei, autorul semnalează, fără alte amănunte, în jur de alte 22 exemplare ale cărții, văzute în bibliotecile unor instituții culturale și ale unor parohii. Amintește prezența unor exemplare în Biblioteca Universității din Cluj, Biblioteca din Blaj, Biblioteca „Astra”, Biblioteca Academiei Teologice și Muzeul Brukenthal din Sibiu, în muzeele din Arad, Alba Iulia și Sighet, în bibliotecile episcopiiilor române din Cluj, Oradea și Caransebeș. Semnalează, de asemenea, exemplarele păstrate în bibliotecile parohiale din localitățile: *Copalnic-Mănăstur* (MM), *Ticușu* (BV), *Sârbova* (Banat), *Bocșa* (SJ), *Huedin* (CJ), *Borz* (BH), *Bobda* (TM), *Beba Veche* (TM) și *Oșorhei* (BH)⁴⁸.

După război, cercetările, întrerupte un timp, au fost reluate, alți cercetători, istorici și bibliologi descoperind, semnalând ori publicând aflarea unor alte exemplare ale *Cărții românești de învățătură*. În anul 1947, istoricul Ioan Lupaș, care în 1934 a publicat o lucrare închinată memoriei mitropolitului cărturar, atestă documentar un exemplar al *Cazaniei* în biblioteca din locuința sibiană a lui Sava Brancovici⁵⁰, un altul atestă, de asemenea documentar, istoricul Ștefan Lupșa în localitatea *Pecica* (AR)⁵¹, iar în 1955 Ioan Beju semnalează, în Biblioteca Mitropoliei din Sibiu, exemplarul de la *Crișcior* (HD)⁵². Peste doi ani, Teodor Bodogae pomenește exemplarul de la *Mag* (SB), păstrat la Biblioteca „Astra”⁵³, C.A. Stoide publică date despre

două exemplare din Biblioteca Filialei Arhivelor Statului din Braşov, unul dintre ele provenind de la *Voslăbeni* (HR)⁵⁴, iar Paul Mihail descrie exemplarul de la *Bătarci* (SM)⁵⁵. În anul 1960, Virgil Molin aminteşte exemplarul din biblioteca renumitului bibliofil Iuliu Todorescu, provenit fără îndoială din Transilvania⁵⁶. Alte exemplare ale *Cărţii de învăţătură*, păstrate în Moldova, dar care au circulat în secolele XVII-XVIII în Transilvania, semnaleză şi descrie, în 1964, Paul Mihail. Cel aflat în Fondul de carte veche românească al Bibliotecii Centrale Universitare din Iaşi a circulat, în veacul al XVIII-lea, în localităţile Budac (BN), Buş(ag) şi Şoimuş, exemplarul din biblioteca profesorului universitar Gavril Istrate (Iaşi) a aparţinut, în 1661, unui anume Petru din Braşov, iar un al treilea exemplar, păstrat în biblioteca personală a doamnei Zamfira Mihail din Iaşi, a circulat în partea Hunedoarei, la 1732 fiind semnalat în satele Peştera şi Cib⁵⁷. În cuprinsul articolului, autorul procedează totodată la o descriere mai completă a exemplarelor de la *Bătarci* (SM)⁵⁸ şi *Boholţ I* (BV)⁵⁹. În 1965, G. Hâncu publică exemplarul de la *Margina* (TM)⁶⁰, Ioan Nicola îl semnaleză pe cel de la *Domaşnea* (CS)⁶¹, ambele în Banat, iar Ion Roman, fără vreo încercare de localizare, aminteşte un număr de trei exemplare la Biblioteca „Astra” din Sibiu şi câte un exemplar la Filiala Arhivelor Statului Braşov, Biblioteca Judeţeană Braşov şi în Biblioteca Muzeului din Şcheii Braşovului. Un alt exemplar, ce provine din *ţinutul someşan*, cuprinzând „însemnări făcute de oameni de pe Someş” aminteşte, în păstrarea sa, Ion Apostol Popescu⁶².

Anul 1968 înscrie, alături de descoperirea unui număr însemnat de exemplare, realizarea unui prim studiu privind circulaţia *Cazaniei* lui Varlam în Transilvania. Scriind despre legăturile culturale ale Transilvaniei cu Ţara Românească şi Moldova în secolele XVI-XVIII, Mircea Păcurariu prezintă, într-un capitol aparte al lucrării, circulaţia cărţii lui Varlaam pe aceste meleaguri. Relevă cercetările lui N. Iorga, I. Bârlea, At. Popa, T. Roşu, N. M. Popescu, N. Cornean, V. Literat, I. Beju, Fl. Mureşanu, G. Hango, S. Stanca, C. A. Stoide şi P. Mihail, se referă la circulaţia şi preţul mai multor exemplare şi dovedeşte rolul deosebit al

cărții în cultura Transilvaniei. În total, atestă prezența și circulația pe aceste meleaguri a unui număr de 64 exemplare⁶³. Tot în cursul anului 1968, Nicolae Mladin semnaleză un număr însemnat de exemplare aflate în părțile de mijloc ale Transilvaniei, amintind pentru prima dată exemplarele de la: *Hosman* (SB), *Ilimbav* (SB), *Noiștat* (SB), *Șeica Mică* (SB), *Bunești* (BV), *Crihalma* (BV), *Ciugudul de Sus* (AB), *Jabenița* (MS) și *Dumbrava* (MS)⁶⁴. Alte trei exemplare atestă Gheorghe Lițiu la *Comlăuș* (AR), *Tisa* (AR) și *Mădrigești* (AR), în partea Aradului și Zărandului⁶⁵, iar un altul pomenește Francisc Kiss la *Bârsău Mare* (SJ)⁶⁶. În urma investigațiilor făcute în localități din nord-vestul Transilvaniei, Aurel Socolan alături de cazaniile descoperite și semnalate de Ioan Bârlea în 1909 un număr de alte 5 exemplare, păstrate în localitățile: *Domănești* (SM), *Săcălășeni* (MM), *Satu Mare*, *Baia Mare* și *Iadăra* (MM)⁶⁷.

În cursul anilor 1970 și 1971 au apărut alte două articole privind circulația *Cărții de învățătură* în Transilvania. Primul dintre ele a fost scris de Octavian Șchiau. Autorul relevă cercetările întreprinse de N. Iorga, I. Bârlea, P. Popa, V. Literat, T. Roșu, Fl. Mureșanu, At. Popa, M. Păcurariu, Fr. Kiss ș.a. și semnaleză la rândul-i: un exemplar al tipăriturii la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca, 4 exemplare în Biblioteca Institutului de lingvistică din Cluj-Napoca, 5 exemplare, dintre care unul de la *Bozieș* (MS) (cel publicat anterior de Fl. Mureșanu), în Biblioteca Arhiepiscopiei Ortodoxe Române din Cluj-Napoca, 3 exemplare la Brașov (două la Filiala Arhivelor Statului, cele semnalate anterior de I. Roman), unul provenit de la *Stupini*, în Șchei, și alte două la Sibiu, unul la Biblioteca Mitropoliei (după M. Păcurariu), altul la Biblioteca "Astra" (pomenit anterior de T. Bodogae). La Filiala din Cluj-Napoca a Bibliotecii Academiei Române semnaleză păstrate la acea dată 14 exemplare, amintind dintre ele pe cele de la *Cenade* (AB), *Cornești* (MS), *Frata* (MS), *Geoagiu* (HD), *Gârbova de Sus* (AB), *Boholț III* (BV), *Boteni* (CJ), *Botohel* și *Jacodu* (în lucrarea de față exemplarul de la *Ernea* -SB). Atestă astfel, de toate, 92 exemplare, atrăgând atenția asupra mărturiilor documentare mai importante din cuprinsul lor, discutând circulația

unor exemplare în toate cele trei Țări Române, de asemenea, prețuirea aleasă a cărții în decursul timpului⁶⁸. Studiul de interes bibliografic realizat de Vasile Netea, apărut un an mai târziu, relevă succint rezultatele cercetărilor publicate de N. Iorga, V. Literat. I. Bârlea, V. Mangra, S. Stanca, At. Popa. P. Popa, N. Cornean, N. M. Popescu, Fl. Mureșanu, G. Hango, I. Ranca, S. Frățilă, A. Socolan și O. Șchiau, care, cumulate, indică circulația în Transilvania a 95 exemplare⁶⁹. Alături de comentariul asupra unora din însemnările mai importante privind prețuirea și circulația cărții, autorul remarcă rezultatele importante, neașteptate, ale cercetărilor de teren întreprinse în partea estică a Ardealului, pe văile superioare ale Mureșului și Târnavelor, de către Ioan Ranca și Solomon Frățilă, soldate cu identificarea a 8 exemplare în localitățile: *Adămuș* (MS), *Hădăreni* (MS), *Cornești* (MS), *Cuștelnic* (MS), *Maiorești* (MS), *Pogăceaua* (MS), *Răzoare* (MS), *Sâmpetru de Câmpie* (MS)⁷⁰. În anul 1970, Ion C. Chițimia a făcut o descriere completă a exemplarului de la *Comana de Jos* (BV)⁷¹, cel publicat anterior (în 1930) de Sebastian Stanca. În cursul anului 1971, Ioana Cristache-Panait și Ion Scheletu au semnalat cartea în biserica din *Doba Mică* (SJ)⁷², iar Nicolae Edroiu a publicat exemplarul (semnalat în 1944 de Fl. Mureșanu) aflat la *Cetan* (CJ)⁷³. În anul următor, au fost descrise exemplarele de la *Ocolișu Mare* (HD)⁷⁴, *Beba Veche* (TM), menționat, în 1944, de At. Popa) și *Groși* (TM)⁷⁵, Partenie Pop a semnalat „file din Cazania lui Varlaam” în biserica satului *Țelna* (AB)⁷⁶, iar Ioan Ranca a publicat amănunte documentare de la 1867 privind exemplarul de la *Culpiu* (MS)⁷⁷.

Aplicarea, începând din anul 1975, a Legii ocrotirii Patrimoniului Cultural Național, a oferit cadrul organizat, bazat pe criterii științifice, activității de evidență și valorificare a vechilor manuscrise și tipărituri, inițiind în acest sens acțiuni de o amploare nemaiîntâlnită în țara noastră, care au prilejuit identificarea și cercetarea a mii și mii de cărți, inclusiv exemplare necunoscute până acum ale *Cazaniei* din 1643 ajunse în decursul timpului în Transilvania.

Prezentând Fondul de carte veche românească din Biblioteca Muzeului Unirii din Alba Iulia, Doina Lupan și Lucia

Hațeganu fac cunoscute exemplarul de la *Homorog* (BH) și un altul, provenit din ținut (aparținător la cumpăna sec.XVII-XVIII logofeșilor de la Târgoviște)⁷⁸. Eva Mârza semnalează prezența unui alt exemplar la Episcopia Ortodoxă Română din Alba Iulia⁷⁹. Dimitrie Poptămaș alătură, în ținutul mureșan, exemplarelor menționate de către I. Ranca și S. Frățilă alte 9: trei amintite în Fondul Bibliotecii Județene Mureș, unul la Biblioteca documentară „S. Teleki” din Târgu-Mureș, altul la Muzeul Județean Mureș, iar trei le atestă documentar, pe baza unor inventare vechi, la *Orosfaia* (MS), *Culpiu* (MS) și *Sânmartinu de Câmpie* (MS)⁸⁰. Pavel Eugen menționează exemplarul de la *Râpaș* (HD)⁸¹, Constantin Pascu descrie exemplarul din Biblioteca Muzeului Brukenthal (semnalat anterior de At. Popa) provenit de la *Loamneș* (SB)⁸², iar Nichifor Todor, în studiul asupra circulației cărții vechi românești în județul Sibiu, amintește exemplarele de *Boian* (SB) și *Rășinari* (SB)⁸³. În anul 1977, autorul lucrării de față a publicat volumul *Carte veche românească în Bihor*⁸⁴ în cadrul căruia sunt descrise exemplarele tipăriturilor românești din secolele XVI-XVII atestate sau păstrate pe meleagurile Bihorului, dovedind prezența, în decursul timpului, în ținut a unui număr de 19 exemplare ale *Cazaniei* lui Varlaam dintre care 12 necunoscute până la acea dată. Alături de exemplarele de la *Săliște*, *Fughiu*, *Borz* și *Seghiște*, amintite anterior, de prezentarea exemplarului de la *Izbuc* (semnalat de T. Roșu) și a celor de la *Săcălășeni* și *Domănești* (semnalate de A. Socolan) au fost dezvăluite și descrise exemplarele de la *Oradea*, *Câmpanii de Pomezău*, *Petrani*, *Voivozi*, *Cusuiuș*, *Hotărel*, *Șuștiu*, *Topești*, *Bocsig* (AR, al copistului Ioan Muncăceanul), de asemenea exemplarele de la *Ignești* (AR), *Băsești* (MM) și *Bixad* (SM)⁸⁵ a căror circulație a fost prezentată pe larg, un an mai târziu, în volumul privind circulația și valoarea cultural-istorică a tipăriturilor românești din bisericile Bihorului⁸⁶, în cadrul căruia am comunicat descoperirea a încă unui exemplar al cărții lui Varlaam în localitatea *Girișul Negru* (BH)⁸⁷.

Alte exemplare ale tipăriturii au fost descoperite în anii următori. Într-o schiță asupra circulației vechilor tipărituri românești în partea Albei, Doina Lupan semnalează patru cazanii în

localitățile: *Sălciua-Sub Piatră* (AB), *Mihalț* (AB), *Cetea* (AB) și *Mățișești-Ciuruleasa* (AB)⁸⁸. Ana Cînda a descris exemplarul de la *Doba Mică* (SJ)⁸⁹, Eugen Pavel exemplarul de la *Poiana* (HD)⁹⁰, Vasile Raus, în cadrul prezentării vechilor biserici de lemn din Țara Năsăudului, amintește exemplarul din localitatea *Suplai* (BN)⁹¹, Grațiana Alicu publică exemplarul de la *Măhal* (CJ)⁹², iar Mircea Basarab, descriind cartea veche românească din Biblioteca Arhiepiscopiei Ortodoxe Române a Vadului, Feleacului și Clujului, atestă prezența, în cadrul fondului acesteia, a 7 exemplare ale *Cazaniei* dintre care erau necunoscute la acea dată cele de la *Sălciua de Jos* (AB) și *Bocicoel* (MM), valorificând, în cadrul comentariului cultural-istoric, însemnările mai importante păstrate pe filele lor⁹³.

În urma unor cercetări de teren, în arhive și biblioteci documentare, în 1979 subsemnatul a publicat, în volum, *Cazania lui Varlaam în Vestul Transilvaniei*, pe meleagurile Sătmarului, Bihorului, Aradului, Zărandului și Banatului⁹⁴. Într-un capitol aparte, lucrarea prezintă, succint, un excurs asupra problemei, relevând cercetările amintite, întreprinse de N. Iorga, V. Mangra, G. Hango, I. Bârlea, C. Lacea, I. Podea, S. Stanca, V. Literat, T. Bodogae, Fl. Mureșanu, At. Popa, I. Beju, A.C. Stoide, L. Patachi, A.Z.N. Pop, Paul Mihail, N. Mladin, Fr. Kiss, A. Solocan, V. Netea, I. Ranca, S. Frățilă, N. Edroiu, I.C. Panait, I. Schelet, O. Șchiau, D. Lupan, L. Hațegan, Eva Mârza, L. Ureche, N. Todor, V. Raus, care, prin exemplarele cumulate, indică prezența și circulația în Transilvania intracarpatică a 125 exemplare ale *Cazaniei* lui Varlaam, fiind semnalate cu acest prilej un număr de 9 exemplare necunoscute păstrate sau provenite de la *Fizeș* (SJ), *Rușii-Munți* (MS, în text: Suseni), *Bobohalma* (MS), *Bucium* (BV, în text: Aninoasa), *Voslăbeni* (HR, în text: Ticud), *Sebeș* (AB), *Țentea* (BN), *Măgurele* (BN) și *Năsăud-Prilop* (cartierul Rebreanu) (BN)⁹⁵. În Vestul Transilvaniei lucrarea atestă 72 exemplare ale cărții, a căror prezentare, studiu grafic și cultural-istoric alcătuiesc conținutul propriu-zis al cărții. Sunt descrise analitic pentru prima dată exemplarele de la: *Satu Mare*, *Terebești* (SM), *Călinești* (MM), *Fughiu* (BH), *Girișul Negru* (BH), *Ciumeghiu* (BH), *Borod* (BH), *Burzuc* (BH), *Josani*

(BH), *Sântandrei* (HD), *Măceu II* (HD), *Seleuș* (AR), *Hășmaș* (AR), *Iercoșeni* (AR), *Mădrigești* (AR), *Brusturi* (AR), *Tisa* (AR), *Târnăvița* (HD), *Leasa* (AR), *Prăvăleni* (HD), *Leaut* (HD), *Obârșa* (HD), *Cărăciu* (HD), *Tărățel* (HD), *Buceș-Vulcan* (HD), *Cornițel* (HD), *Beba Veche* (TM), *Toager* (TM), *Foeni* (TM), *Groși* (TM), *Baica* (SJ, în text: Timișoara), *Traian Vuia* (TM) și *Teș* (TM)⁹⁶. În cursul aceluiași an, Elena Micu, scriind despre relațiile culturale dintre Țările Române oglindite de circulația cărților vechi, a semnalat un număr de alte 8 exemplare, păstrate în părțile mureșene, în localitățile: *Sângeorgiu de Câmpie* (MS), *Solovăstru* (MS), *Voiniceni* (MS), *Gănești* (MS), *Oroi* (MS), *Voivodeni* (MS), *Șapartoc* (MS) și *Mura Mare* (MS)⁹⁷. În cursul anului 1980, Titus Furdui a semnalat exemplarul provenit de la *Baia Mare* (dintr-o colecție particulară)⁹⁸, Iacob Mârza și Cornel Tatai Baltă au atestat, pe baza unor situații ale cărților vechi românești aflate în fostele biserici greco-catolice din părțile Albei și Făgărașului, întocmite în 1933, exemplarele de la: *Galtiu* (AB), *Mirăslău* (AB), *Oarda de Sus* (AB), *Boju* (CJ), *Cozma* (MS), *Cașolt* (SB), *Colun* (SB), *Broșteni* (SB) și *Nou* (SB)⁹⁹, iar noi am prezentat exemplarul de la *Agrișu Mare* (AR)¹⁰⁰.

Contribuțiilor următoare le datorăm exemplarele descrise de Doina Braicu și Victor Bunea, cu prilejul prezentării vechilor tipărituri românești din Biblioteca Mitropoliei Ardealului din Sibiu, un număr de 23 volume aflate sau provenite de la: *Breteia Mureșană* (HD), *Crișcior II* (HD), *Ighișu Nou* (SB), *Jabența I* (MS), *Rășinari II* (SB), *Zagon* (CV), *Zdrapți* (HD), *Boian* (SB), *Budila* (BV), *Ciugudul de Sus* (AB), *Crișcior I* (HD), *Geoagiu-Băi* (HD), *Hosman* (SB), *Mățișești-Ciuruleasa* (AB), *Noiștat* (SB), *Răhău* (AB), *Rășinari I* (SB), *Recea* (BV), *Săcădate* (SB), *Sărata* (SB), *Șeica Mică* (SB) și *Viștea de Jos* (BV). Primele 7 exemplare apar menționate pentru prima dată în literatura de specialitate¹⁰¹. În anul 1981, Avram Andea a atestat documentar cartea la *Cozma* (MS), Mircea Avram a semnalat exemplarul de la *Pețelca* (AB), iar Serafim Man exemplarul păstrat la *Mănăstirea Rohia* (MM)¹⁰². În 1989, Eva Mârza și Doina Dreghiciu au prezentat exemplarele din ținutul Albei, descriind pentru prima

dată exemplarul de la *Mirăslău* (AB), precum și exemplarele necunoscute, de la : *Lunca Arieșului I și II* (AB), *Mușca* (AB), *Ocoliș II* (AB) și *Poiana Aiudului* (AB). În 1991, Elena Mosora și Doina Hanga au descris, la rândul lor, cele 17 exemplare din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj-Napoca, necunoscut fiind exemplarul provenit din Muzeul Ardelean (nelocalizat, cu semnătura unui anume Filip Chifa). În 1993, Constantin Mălinaș, publicând colecția de carte românească veche a Bibliotecii Județene Bihor, din Oradea, a descris, la rândul său, exemplarele, prezentate de noi în 1977, 1979 și 1983, de la *Oradea* și *Șuștiu* (BH)¹⁰³.

*

Excursul istoric scoate în evidență faptul că, în trecut, cuprinderea exemplarelor *Cazaniei* lui Varlaam din Transilvania în cadrul unor studii de bibliologie sau istorie a culturii s-a făcut la date diferite și nu întodeauna în lucrări speciale, în majoritatea cazurilor nefiind vorba de cercetarea lor științifică în deplina accepțiune a cuvântului, mulți dintre autori rezumându-se la depistarea și semnalarea cărții, fără a furniza date de ordin analitic ori privind circulația exemplarelor în decursul timpului, observație valabilă de altfel și pentru restul tipăriturilor vechi, nefiind astfel realizate până în prezent studii detaliate privind circulația vechilor cărți românești pe aceste meleaguri. Majoritatea autorilor s-au arătat puțin preocupați de studiul mărturiilor documentare, astfel că nu s-a manifestat un interes deosebit nici pentru localizarea exemplarelor. Întotdeauna ele au fost individualizate după locul de păstrare și nu după localitatea sau persoana care a dobândit cea dintâi cartea sau după localitatea ultimă de proveniență circulatorie. Exemplarele au fost semnalate și publicate, pe de altă parte, de către specialiști de formații diferite (istorici, filologi, teologi), iar când au fost redată și însemnările manuscrise s-a recurs la transcrieri diferite, la cea interpretativă mai ales sau la un compromis între transliterație și scrierea interpretativă, adeseori cu frecvente greșeli de lecțiune, datorate necunoașterii temeinice a paleografiei româno-chirilice și diversității grafice a însemnărilor, frecventelor pasaje șterse, ilizibile. Inerente și explicabile în cazul acestei discipline noi a istoriei

culturii, a circulației culturii, cele arătate nu scad însă cu nimic valoarea contribuțiilor relevate, cu deosebire rezultatele studiilor și cercetărilor de teren întreprinse de Nicolae Iorga, Gavril Hango, Ioan Bârlea, Valeriu Literat, Sebastian Stanca, Florea Mureșanu, Atanasie Popa, Ioan Ranca, Solomon Frățilă, Aurel Socolan, Costin Feneșan, Doina Braicu, fără de care în cu totul alte condiții, mult mai anevoioase, s-ar fi desfășurat cercetarea noastră sau poate că nici nu am fi reușit să scriem această carte.

În această situație, cercetarea actuală a urmărit: a) identificarea (mai corect - reidentificarea) și cercetarea exemplarelor imprimare și a copiilor manuscrise semnalate (la care ne vom referi în paginile următoare) de către diferiți cercetători de-a lungul anilor; b) cercetarea fondurilor de carte veche românească aparținând marilor biblioteci din țară, a celor din Transilvania și din București, în primul rând; c) cercetarea inventarelor actuale ale bibliotecilor parohiale sătești; d) înregistrarea și cercetarea tuturor exemplarelor identificate și, pe baza acestora, e) catalogarea, stabilirea circulației lor și valorificarea cultural-istorică a mărturiilor documentare pe care le conțin.

Din cele 241 volume înregistrate între 1838 și 2004 s-a reușit indentificarea, cercetarea și prezentarea analitică bibliografică a unui număr de 196 exemplare, căci celelalte nu se mai află în locurile semnalate, 28 dintre ele fiind, cum s-a văzut, atestate documentar. Chiar dacă implică un anumit risc, am considerat util să nu renunțăm la înregistrarea lor. Cercetarea fondurilor bibliotecilor documentare, a colecțiilor de carte veche aparținătoare mitropoliilor și eparhiilor ortodoxe române, unor gimnazii ori colegii, muzee și arhive, verificarea inventarelor bibliotecilor comunităților sătești, accesul la cărțile vechi din cadrul mai multor biblioteci particulare, ne-a prilejuit indentificarea, înregistrarea după criterii analitice științifice și catalogarea unui număr de 125 exemplare ale *Cazaniei* lui Varlaam necunoscute până acum, păstrate sau provenite de la: *Almașu-Sec* (HD), *Apalina* (MS), *Archiud* (BN), *Ațințiș* (MS), *Bahnea* (MS), *Balda* (MS), *Băbdiu* (CJ), *Bătuța* (AR), *ținutul Bistriței*, *Blaj* (AB), *Bobohalma* (MS), *Șcheii Brașovului II*, *ținutul Brașovului I, II*, *Brănișca* (HD), *Brâglez* (SJ), *Cămărașu* (CJ), *Căpușu Mic* (CJ),

Cărăstău (HD), *Ciceu-Corabia* (BN), *Câmpeni I, II* (AB), *Cândești* (AB), *Cizer* (SJ), *Cluj-Napoca* (în colecție particulară), *Codor* (CJ), *Coroi* (AR), *Cremenea* (CJ), *Cuheia* (MM), *Cut* (AB), *împrejurimile Dejului* (CJ), *Desești* (MM), *Dângău Mare* (CJ), *Eghersec* (HR), *Ernea* (SB), *Feldioara II* (BV), *Finciu* (CJ), *Fizeș* (SJ), *Gheja de Mureș* (MS), *Ghirișu Român* (CJ), *Gârbou* (SJ), *Gothatea* (HD), *Hălmagiu* (AR), *Hărnicești* (MM), *Ibănești I* (MS), *Ibănești II* (MS), *Iclod* (CJ), *Idicel I* (MS), *Jabenița II* (MS), *Josenii Bârgăului* (BN), *Laz* (AB), *Leordeni* (MS), *Lugașu de Sus* (BH), *Luduș* (MS), *Luna de Jos* (CJ), *cele două din Țara Maramureșului*, *Mateiaș* (BV), *Măhal II* (CJ), *Măeriște* (SJ), *Mărcușa* (CV), *Mărișelu* (BN), *Mărișelu* (fragmentar) (BN), *Moisei* (MM), *ținutul mureșan* (MS), *Negreni-Ciucea* (CJ), *Negrești-Oaș* (SM), *Netotu* (BV), *Mănăstirea Nicula* (CJ), *Ohaba de sub Piatră* (HD), *Pețelca* (AB), *Pianu de Sus* (AB), *Poarta Sălajului* (SJ), *Poiana* (HD), *Popești* (HD), *Răchițele* (CJ), *Rebra Mare* (BN), *Reciu* (AB), *Rozavlea* (MM), *Rușii-Munți* (MS), *Sadu* (SB), *Sedriaș* (HR), *Sic* (CJ), *Simionești* (BN), *Sânpetru* (HD), *Sârmașu I-II* (MS), *Sânmihaiu de Câmpie* (BN), *Someș-Guruslău* (SJ), *Someșu Rece* (CJ), *Suatu* (CJ), *Șieu* (MM), *Șoimuș* (HD), *Șușag* (AB), *Tăuni* (AB), *Telciu* (BN), *Ticușu II* (BV), *Târgușor* (CJ), *cel din Țara Hațegului*, *Țigău* (BN), *Țopa Mică* (CJ), *Ulciug* (SJ), *Urvișu de Beiuș* (BH), *Veștem* (SB), *Vișeu de Mijloc* (MM), *Vișeu de Jos* (MM), *Viștea de Jos* (BV), *Vlădeni* (BV), *Voslăbești II* (HR), *Zăbalț* (AR), și *exemplarele nelocalizate I-XIII și XV, provenite din Transilvania*. Dezvăluirea lor reprezintă contribuția nemijlocită a lucrării de față.

COPII MANUSCRISE

Alături de exemplarele imprimare trebuie amintite copiile manuscrise realizate după *Cazania* lui Varlaam în diferite locuri ale Transilvaniei ca expresie a cererii de carte pentru învățatură, a realității vieții culturale românești pe aceste meleaguri. Raritatea *Cazaniei*, raportată evident la numărul comunităților românești transilvane, și prețuirea dată exemplarelor, dorința

unor oameni cu știință de carte și comunități de a avea scrierea, care să fie numai a lor și a urmașilor lor, au făcut ca, începând din primii ani după apariția *Cazaniei* până spre jumătatea veacului următor, chiar în condițiile imprimării unor ediții, ea să fie reprodusă sub forma unor copii manuscrise.

Activitatea de identificare și cercetare a manuscriselor realizate după *Cartea românească de învățătură* păstrate pe meleagurile Transilvaniei a început cam deodată cu înregistrarea și semnalarea exemplarelor imprimate. Spre deosebire însă de acestea, identificarea și cercetarea copiilor manuscrise, cu mult mai dificilă și complicată, nu a fost prezentată până în prezent în cadrul unui studiu de ansamblu, în majoritatea cazurilor fiind semnalate întâmplător, aferent, lapidar, dezvăluindu-se titlul și, când s-a păstrat, colofonul amintind numele copistului, data și locul conceperii textului. Cu câteva rare excepții, n-au fost cercetate cuprinsul, aspectul grafic ornamental și nici filiația textului lor, care să stabilească dacă reprezintă sau nu copii lucrate după tipăritura de la Iași. În această situație, lăsând desigur la o parte vechile codice anterioare anului 1643, cercetarea noastră are în vedere textele scrise după această dată.

Cazanii manuscrise în limba română încep a fi menționate în Transilvania, în cuprinsul unor lucrări de interes istoric sau filologic, de pe la jumătatea secolului trecut. La 1857, Ștefan Moldovan înregistra, în Catalogul cărților românești din Țara Hațegului, alături de alte texte vechi, o „Cazanie manuscrisă, începând de(n) Duminica vameșului și a fariseului pana la sfârșitul Cazaniei din 15 August”, păstrată în localitatea *Băița* (HD) și o a doua „Cazanie, scrisă cu mâna, de Popa Zacharie, de la Monastirea Moldovei, la A(nul) 1731”, aflată în localitatea *Vaidei* (HD)¹⁰⁴. În 1885, V. A. Urechia a semnalat, la rândul său, fără a face alte referiri, Cazania realizată la 1728 de către copistul Popa Flore, locuitor în Oradea¹⁰⁵, iar, câțiva ani mai târziu, Vasile Mangra, mai concret, în dezvăluirile ce le face, publică manuscrisul intitulat *Apostolii cu Evangheliile*, descoperit în localitatea *Lăzăreni* (BH), relevând existența în partea ultimă a acestuia a unor învățături copiate după *Cazania* lui Varlaam¹⁰⁶.

Peste un deceniu, în anul 1903, Gavril Hango a dezvăluit,

alături de exemplarele imprimare amintite, manuscrisul de la *Cigmău* (HD)¹⁰⁷, iar în 1904, Petru Popa, în cuprinsul unor referiri la trecutul satului *Fughiu*, de lângă Oradea, semnaleză, alături de un exemplar imprimat o altă copie manuscrisă a *Cazaniei* pe care o consideră realizată după cartea lui Varlaam¹⁰⁸. Cercetările întreprinse, în anii următori, de Nicolae Iorga dezvăluie, alături de exemplarele imprimare pomenite, manuscrisul de la *Boholț* (BV)¹⁰⁹ și o altă *Cazanie*, copiată la *Dubești* (TM), scrisă de către Popa Constantin în „august 1640”(sic!), păstrată în prezent în Biblioteca Szechenyi din Budapesta¹¹⁰. Ioan Popovici semnaleză, în 1905, o altă *Cazanie*, copiată la cumpăna veurilor XVII-XVIII, identificată în *Banat*¹¹¹, iar Ioan Bârlea, în 1909, în Maramureș, alte două texte manuscrise: o *Evangelie* copiată înainte de 1743 după „izvodu(l) de la *Săliște*” de către dascălul Nicolae din Țara Muntenească, găsită în *Dragomirești* (MM) și o alta, cumpărată la 1696, dăruită în satul Borșa (MM)¹¹². În anul 1913, Iacob Radu a semnalat *Cazania* manuscrisă de la *Vaidei* (cea aflată la 1857 de Ștefan Moldovan)¹¹³.

Rezultate neașteptate au înregistrat, în anii următori, investigațiile întreprinse de Gheorghe Ciuhandu și Nicolae Firu pe meleagurile Crișanei. În cadrul unor articole seriale, apărute în revista „Cele Trei Crișuri” și gazeta „Tribuna” (Oradea), alături de alte vechi urme de cultură românească, au dezvăluit: copiile manuscrise din 1679-1680 și înainte de 1692, datorate copistului Popa Urs din *Cotiglet* (BH), textele realizate de copistul Popa Petru în *Stâncești* și alte localități, textul scris la 1724 de către Popa Ioan din „Țara Leșască” în *Bălaia* și *cazaniile* copiate în 1730 în *Nojorid* și la 1737 în *Apateu* de către Ioan Muncăceanul¹¹⁴. În anul 1926 a mai fost amintit în Vestul Transilvaniei manuscrisul lucrat de Popa Ioan din *Hidișelu de Sus*, aflat în Ceica (BH)¹¹⁵. La 1930, Paul Mihail a publicat copia manuscrisă realizată în *Hașfalău*, în zona Târnavelor, de la 1731, aflată în Moldova¹¹⁶. Darius Pop a semnalat, în cadrul descrierii vechilor cărți românești din partea Sătmarului, *Cazania* manuscrisă de la *Negreia* (MM)¹¹⁷, Ștefan Lupșa face precizarea că manuscrisul realizat de Ioan Muncăceanul la 1730, în *Nojorid*, a fost transcris după *Chiriadromionul* de la Bălgrad din 1699¹¹⁸, iar Titus Roșu

publică manuscrisul din 1762 a lui Popa Jurj din *Leheceeni*, aflat în satul Colești, care „pare a fi fost copiat după *Cazania* lui Varlaam din 1643”¹¹⁹. Semnalează, de asemenea, cu titlul „manuscris din Maramureș”, *Cazania* copiată de către dascălul Vasile Moldoveanu în *Bocicoel*, la 1700¹²⁰.

Cercetările prilejuite de comemorarea a trei veacuri de la apariția *Cazaniei* lui Varlaam au dezvăluit, alături de numărul însemnat de exemplare imprimare, mai multe copii manuscrise. Titus Roșu publică din Bihor textele lucrate de copistul Dumitru din Răbăgani și Popa Mihai din Sitani la 1728, cel din urmă găsit în *Sitani*¹²¹, considerându-le posibile transcrieri ale *Cărții românești de învățătură*, iar Atanasie Popa semnalează copia manuscrisă realizată chiar în anul apariției cărții (1643), găsită în localitatea *Geaca* (CJ)¹²². În cartea închinată, în 1944, *Cazaniei* lui Varlaam, Florea Mureșanu dezvăluie și descrie 4 texte manuscrise. Prezintă analitic cazaniile de la *Sava* (CJ), realizată în 1690, *Curtuișu-Perișor* (CJ), scrisă la 1696, *Cupșeni*, de la 1847 și cea de la *Fughiu* (BH), semnalată anterior de Petru Popa¹²³, cu privire la ultimele două observând faptul că reprezintă copii intermediare. La rândul său, Atanasie Popa a prezentat cuprinsul manuscrisului datorat copistului Popa Ursu din Cotiglet (BH), scris la 1680¹²⁴, comparându-l cu alte *Cazanii* ale vremii. Atrage totodată atenția asupra fragmentului intercalat în cuprinsul exemplarului imprimat de la *Măceau* (HD)¹²⁵ și semnalează, alături de exemplarele tipărite, alte cinci manuscrise pe care le consideră copii după scrierea mitropolitului cărturar al Moldovei: textul lui Popa Mihai din *Topa de Sus* (BH) din 1715, cel scris în 1745 de un copist necunoscut, aflat la *Medieșu Aurit* (SM), manuscrisele păstrate la *Cluj* (datat 1696), *Curtuișu-Perișor* și *Huedin*¹²⁶. Tot în 1944, Nicolae Comșa a descris între manuscrisele românești din Biblioteca Blajului cazaniile realizate de Popa Oprea, în 1672, la *Cigmău* (HD) (textul dezvăluit în 1903 de Gavril Hango) și de copistul Ioan, în 1673, la *Țălmariu* (AB). A semnalat, totodată, în cadrul aceluiași fond, un exemplar al *Cazaniei* lui Varlaam care „deteriorat de timp este completat la început, prin mijloc și la sfârșit cu multe foi manuscrise care natural sunt copii”, datate la începutul veacului al

XVIII-lea¹²⁷.

Alte texte, reprezentând Cazanii manuscrise, au fost dezvăluite în anii de după război, îndeosebi cu prilejul prezentării manuscriselor Bibliotecii Academiei și a fondurilor unor biblioteci din Transilvania. În anul 1947, Ștefan Lupșa a semnalat Cazania de la *Vaidei*, păstrată la Vicariatul din Hațeg¹²⁸, iar în 1959 Gabriel Ștrempel a descris, din cadrul colecțiilor academice, textul copiat de Ilie Dascăluș la 1697 în *Hărniciești* (MM), manuscrisul lui Popa Ursu din *Cotiglet* anterior anului 1692 (semnalat anterior de N. Firu și Gh. Ciuhandu) și Cazania transcrisă de Popa Mihai din *Roșcani* (HD) în 1729¹²⁹. Face, totodată, precizări necesare asupra exemplarelor din 1676 de la *Cotiglet* și din 1737 de la *Apateu* (BH).

La un interval de două decenii, în 1965, Atanasie Popa a revenit asupra Cazaniei scrise la 1680 în *Cotiglet*, considerând-o lucrată după un text anterior *Cazaniei* lui Varlaam¹³⁰. Dumitru Fecioru a descris Cazania lucrată în 1730 de Ioan Muncăceanul în *Nojorid* (BH)¹³¹. În cursul anului 1968, Mircea Păcurariu, în cuprinsul studiului privind circulația *Cazaniei* lui Varlaam, a amintit dintre copiile manuscrise pe cele de la *Bălaia*, din 1724, *Apateu*, *Boholț*, *Curtuiușu*, *Cupșeni*, *Sava* și *Fughiu*¹³², iar Octavian Șchiau a semnalat bibliografic textele de la *Geaca*, *Sava*, *Curtuiușu*, *Fughiu*, *Cupșeni*, *Goila*, *Boholț*, *Apateu*, *Lazuri*, *Lehecenii*, *Topa de Sus*, *Medieșu Aurit* și cele din 1676 și 1680 de la *Cotiglet*¹³³. Chiril Pistru, scriind despre manuscrisele românești din Biblioteca Episcopiei Ortodoxe Române a Orăzii, a prezentat Cazania copiată de către Popa Ioan din „Țara Leșască” în *Surduc și Oradea* la 1728¹³⁴. Alte exemplare au fost identificate în anii următori în părțile sudice ale Transilvaniei. În 1973, Petru Istrate face cunoscută copia manuscrisă de la *Săcele* (BV), păstrată în Șcheii Brașovului¹³⁵, Liviu Streza descrie succint, din cadrul Fondului de manuscrise al Bibliotecii Mitropoliei Ardealului, un număr de trei Cazanii datate în secolul XVII, provenite de la *Șibot* (AB), *Șamșud* (SJ) și *Boholț* (cel semnalat în 1905 de N. Iorga) pe care le consideră transcrieri ale *Cazaniei* lui Varlaam¹³⁶. În anul 1977, Francisc Kiss a semnalat un manuscris ce s-a păstrat, un timp, în *Dej* (CJ), scris în anul 1757¹³⁷,

noi am publicat manuscrisul de la *Voivodești* (AR), scris la începutul secolului al XVIII-lea, pare-se de către diacul Flore din *Groși* (azi *Groșeni*)¹³⁸, iar Atanasie Popa a prezentat, din cadrul Fondului de manuscrise al Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj-Napoca, textul de la *Sic* (CJ), cel provenit de la *Turdaș* (HD), din jurul anului 1700, copia din a doua jumătate a secolului al XVII-lea provenită din Muzeul Ardelean și textul realizat, se pare, de către Popa Semu în *partea Sălajului*¹³⁹. La rândul nostru, în studiul întreprins în 1979 cu privire la prezența *Cazaniei* lui Varlaam în Vestul Transilvaniei, alături de prezentarea manuscrisului din 1679-1680 și a celui anterior anului 1692 de la *Cotiglet* (BH), a textelor scrise în *Surduc-Oradea* și *Voivodești* (AR), a fragmentelor de la *Lăzăreni* (BH) și *Măceau* (HD), am dezvăluit și descris manuscrisele de la *Romoșel* (HD), din a doua jumătate a veacului al XVII-lea, textul scris în același răstimp de către Popa Petru, descoperit la *Cheșa* (BH), manuscrisul realizat la cumpăna veacurilor XVII-XVIII de Popa Mihai din *Sitani* (BH), copia scrisă în 1731 de Ioan Muncăceanul în *Cefa* (BH), de asemenea fragmentele manuscrise interpolate în cuprinsul exemplarelor imprimate de la *Groși* (TM), scris de dascălul Petru din Șcheii Brașovului, și *Foeni* (TM), transcris în 1684¹⁴⁰. Tot în 1979, scriind despre copiștii și manuscrisele românești din Bihor, Atanasie Popa a mai semnalat, socotindu-le copii ale *Cărții de învățătură*: manuscrisele de la *Răbăgani*, *Rotărești*, *Lehecenii*, *Goila*, *Apateu*, *Ceica* și *Topa de Sus*¹⁴¹.

În anii următori, Doru Radosav a publicat două texte realizate după *Cazania* lui Varlaam, ajunse în colecția Muzeului de istorie din Satu-Mare. Unul dintre ele este *Cazania* de la *Negreia* (MM), scrisă, se pare, înainte de 1720, de către dascălul Teodor Lupanu, în zona Gherlei (semnalată anterior de Darius Pop), celălalt este manuscrisul de la *Bocicoel* (MM), realizat de către dascălul Vasile Moldoveanu la 1700 (semnalat în 1941 de T. Roșu)¹⁴². Din Biblioteca Szechenyi, din Budapesta, Mircea Popa a descris copia manuscrisă de la *Dubești* (TM)¹⁴³.

Succintul excurs relevă identificarea în Transilvania între anii 1857 și 1980 a unui număr de 60 *Cazanii* manuscrise rea-

lizate după apariția *Cărții românești de învățătură*. Dintre ele un număr de 15, anume manuscrisele de la: *Băița, Oradea, Dragomirești, Borșa, Stâncești* și alte 5 texte copiate în *Bihor, Ceica, Sitani* și *Blaj* au fost doar semnalate, fără a se aminti opera după care au fost transcrise. Manuscrisele de la *Cigmău, Dubești, Banat* (ținut), *Nojorid, Țărmariu, Hărnicești* și *Roșcani*, în schimb, au fost descrise analitic, indicându-se chiar cuprinsul lor, dar fără a li se stabili filiația și a se preciza dacă sunt sau nu transcrieri ale operei lui Varlaam. Manuscrisele de la *Lăzăreni, Fughiu, Boholț, Cotiglet I-II, Goila, Apateu, Hașfalău* (azi Vânători, MS), *Negreia, Colești, Bocicoel, Răbăgani, Geaca, Sava, Curtuiuş, Măceu, Topa de Sus, Medieşu Aurit, Huedin, Surduc-Oradea, Săcele, Şibot, Şamşud, Dej, Voivodeşti, Sic, Turdaş, cel din Muzeul Ardelean, cel din ținutul mureşan, Romoşel, Cheşa, Cefa, Groşi, Foeni, Rotăreşti* și *Leheceni* au fost considerate de către autorii care le-au semnalat ori publicat drept copii scrise după *Cartea de învățătură* a lui Varlaam.

Cercetarea noastră a avut în primul rând în vedere toate aceste Cazanii manuscrise cu scopul de-a le cerceta cuprinsul, aspectul grafic și filiația, pentru a stabili dacă sunt sau nu lucrate după scrierea lui Varlaam. Am urmărit astfel reidentificarea textelor, încercare adesea dificilă, nu puține dintre ele, în urma publicării mai ales, în decursul anilor au fost colecționate, depozitate ori înstrăinate ajungând adeseori în colecții particulare. Dintre cele 60 texte atestate am reușit să aflăm și cercetăm un număr de 45 manuscrise. Dintre textele doar semnalate sau publicate anterior fără a se specifica filiația lor am reușit să vedem 10, anume manuscrisele de la *Sitani, Blaj, Cigmău, Dubești, Țălmariu, Hărnicești, Roșcani, cel din Banat, Nojorid* și *Ceica*, stabilind că doar primele 7 sunt realizate după *Cazania* lui Varlaam. Dintre celelalte 15 manuscrise pe care n-am reușit să le găsim relevăm textele de la *Borșa* (MM), *Dragomirești* (MM) și *Stâncești* (BH) care, pe baza datelor ce le oferă publicarea lor, pot fi considerate probabile copii manuscrise după cartea lui Varlaam. Am reușit să revedem, în schimb, toate cele 44 manuscrise considerate realizate după cartea de la Iași, stabilind cu acest prilej că manuscrisul ajuns la *Dej* (CJ) este, de fapt, textul

vechi de la *Geaca* (CJ). Cercetarea analitică științifică a acestor texte, a aspectului grafic ornamental și a filiației lor în primul rând, dezvăluie faptul că 32 dintre ele, anume exemplarele (sau fragmentele) de la *Lăzăreni, Cigmău, Boholț, Dubești, Cotiglet I-II, Hașfalău, Negreia, Cheșa, Bocicoel, Sitani, Sava, Curtuiușu, Măceu, Țămariu, Blaj, Hărnicești, Roșcani, Surduc-Oradea, Săcele, Șibot, Șamșud, Geaca, Voivodești, Sic, Turdaș*, cel din *Muzeul Ardelean*, cel din *zona mereșană, Romoșel, Cheșa, Cefa, Groși și Foeni* reprezintă într-adevăr copii după *Cazania* lui Varlaam, în timp ce manuscrisele de la *Fughiu*, cel aflat în *Banat, Goila, Nojorid, Apateu, Ceica, Colești, Răbăgani, Cupșeni, Rotărești și Lehecenii* au fost copiate după alte *Cazanii* românești tipărite, cu deosebire după exemplare ale *Chiriadromionului* tipărit la Bălgrad (Alba-Iulia) în 1699. Confuzia în identificarea lor s-a datorat, fără îndoială, asemănării, identității în multe locuri a textului lor cu cel al *Cazaniei* din 1643, neținându-se seama de ornamentație și, mai ales, de posibilitatea realizării lor după ediția transilvăneană. Limba evoluată, conținutul îngrijit, aspectul grafic ornamental simplificat, numărul însemnat de exemplare, prețul mai mic, însuși faptul că tipăritura reedita cartea lui Varlaam, au favorizat realizarea, în decursul veacului al XVIII-lea, în prima jumătate a acestuia mai ales, în diferite ținuturi ale Transilvaniei, a unui număr însemnat de copii după *Chiriadromionul* din 1699, manuscrise care, bibliografic, nu pot fi considerate nici măcar copii intermediare după lucrarea de la Iași deoarece reproduc textul și aspectul grafic ornamental al unei alte tipărituri românești.

Cercetarea noastră, ca și în cazul exemplarelor impri-
mate, alături de cele 35 manuscrise atestate în decursul deceniilor
trecute, în anii din urmă mai ales, un număr de alte 8 copii ma-
nuscrise lucrate după *Cazania* lui Varlaam, de la *Tohanu Vechi,*
Zărnești (BV), Bungard (SB), Pețelca (AB), Imper, Mănăstirea
Prislop (HD), Sângeorgiu (MS) și Valcău de Sus (SJ), putând
atesta, prin urmare, un număr de 43 manuscrise realizate după
Cazania lui Varlaam, aflate sau provenite de pe meleagurile tran-
silvănene.

*

Cele prezentate atestă existența și circulația în decursul timpului în Transilvania, începând din anul apariției cărții până în zilele noastre, a 366 exemplare ale *Cazaniei* lui Varlaam. Cercetările întreprinse dovedesc totodată faptul că au fost realizate pe aceste meleaguri în decursul veacurilor XVII-XVIII un număr de 43 copii manuscrise integrale sau fragmentare după scrierea lui Varlaam. Aceste peste 400 exemplare imprimate și copii manuscrise ale cărții sunt firește departe de a înfățișa numărul total al exemplarelor *Cazaniei* lui Varlaam din Transilvania. Datele de mai sus le oferă un inventar realizat după nu mai puțin de 350 de ani de la apariția cărții, de când ea se folosește pe aceste locuri, răstimp în care (cazul tipăriturilor coresiene, chiar dacă au apărut la interval de un veac și într-un tiraj mai mic, fiind elocvent) au dispărut zeci dacă nu chiar sute de exemplare. Multe vor fi ars laolaltă cu alte cărți și documente vechi, o dată cu bisericile de lemn în urma incendiilor provocate de trăsnete, războaie și pustiiri străine, de răscoale și revoluții sau de neglijența oamenilor; nu puține vor fi fost „robite” asemenea oamenilor, vor fi fost luate pentru a fi răscumpărate, duse pe alte meleaguri ori distruse din neștiință. Suntem convinși, pe de altă parte, că cercetarea noastră nu este exhaustivă, că n-am reușit să înregistrăm toate exemplarele tipăriturii, că mai există, evident puține la număr, exemplare necunoscute ale *Cazaniei* lui Varlaam în Transilvania. De aceea este necesară cercetarea în continuare a vechilor biblioteci, a fondurilor parohiale sătești și a colecțiilor unor bibliofili din Transilvania și din alte părți, care păstrează sute de tipărituri încă neidentificate. Cercetarea arhivelor, la rândul ei, evident cu riscul de a atesta exemplare cunoscute aflate în alte locuri în prezent, poate să ofere în acest sens date dintre cele mai interesante. Ne referim mai cu seamă la inventarele sătești, ale unor instituții sau ale bibliotecilor unor personalități, începând din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, păstrate centralizate în cadrul fondurilor filialelor Arhivelor Naționale sau în arhivele mitropolitane și episcopale care, chiar dacă sunt cel mai adesea incomplete, din punct de vedere al

descrierii bibliografice, înscriu din când în când câte o *Păucenie* din Moldova. Iată de ce ne manifestăm convigerea că, cercetări viitoare, alți cercetători vor atesta, dezvălui și publica noi exemplare păstrate în trecut sau în prezent pe aceste meleaguri, a căror valorificare pe cât posibil exhaustivă, cultural-istorică și grafică mai ales, va contribui la cunoașterea reală a prezentei, circulației și aportului *Cazaniei* lui Varlaam la cultura românească din Transilvania.

Exprimând acest deziderat, cercetarea noastră - prima de acest gen cu o asemenea largă cuprindere geografică - își propune: înregistrarea și catalogarea cât mai completă posibil a exemplarelor ajunse în Transilvania, reconstituirea circulației lor în spațiul românesc, relevarea prețurii cărții, a destinației și aportului dovedit la dezvoltarea culturii noastre, în fine valorificarea mărturiilor documentare mai importante scrise în decursul celor peste trei veacuri de la apariție pe scoarțele și filele exemplarelor. Se va vedea cum multe dintre aceste mențiuni manuscrise dezvăluie contribuții valoroase la istoria cărții românești și a culturii noastre în general: dovezi privind răspândirea scrisului în limba română, urme coresiene și mențiuni rotacizante, crâmpeie din istoria țării și a Bisericii, din activitatea vechilor școli românești, a cărturarilor timpului, dezvăluiri despre aportul tipăriturii la afirmarea unității culturale a neamului, de asemenea referiri la evenimente istorice, astronomice și despre starea timpului. Sunt, laolaltă, însemnări de demult, crâmpeie de viață culturală autohtonă și mărturii strămoșești despre lupta pentru unitate, neatârnare și credință, pentru păstrarea limbii și ființei naționale.

CONSIDERAȚII ANALITICE ASUPRA EXEMPLARELOR DIN TRANSILVANIA

IMPRIMAREA

Cartea s-a tipărit în cadrul unei singure ediții, care a prilejuit însă scoaterea unor tiraje cu foi de titlu diferite pe care le denumim convențional *imprimare A* și *imprimare B*.

Cele prezentate atestă existența și circulația în decursul timpului în Transilvania, începând din anul apariției cărții până în zilele noastre, a 366 exemplare ale *Cazaniei* lui Varlaam. Cercetările întreprinse dovedesc totodată faptul că au fost realizate pe aceste meleaguri în decursul veacurilor XVII-XVIII un număr de 43 copii manuscrise integrale sau fragmentare după scrierea lui Varlaam. Aceste peste 400 exemplare imprimate și copii manuscrise ale cărții sunt firește departe de a înfățișa numărul total al exemplarelor *Cazaniei* lui Varlaam din Transilvania. Datele de mai sus le oferă un inventar realizat după nu mai puțin de 350 de ani de la apariția cărții, de când ea se folosește pe aceste locuri, răstimp în care (cazul tipăriturilor coresiene, chiar dacă au apărut la interval de un veac și într-un tiraj mai mic, fiind elocvent) au dispărut zeci dacă nu chiar sute de exemplare. Multe vor fi ars laolaltă cu alte cărți și documente vechi, o dată cu bisericile de lemn în urma incendiilor provocate de trăznete, războaie și pustiiri străine, de răscoale și revoluții sau de neglijența oamenilor; nu puține vor fi fost „robite” asemenea oamenilor, vor fi fost luate pentru a fi răscumpărate, duse pe alte meleaguri ori distruse din neștiință. Suntem convinși, pe de altă parte, că cercetarea noastră nu este exhaustivă, că n-am reușit să înregistrăm toate exemplarele tipăriturii, că mai există, evident puține la număr, exemplare necunoscute ale *Cazaniei* lui Varlaam în Transilvania. De aceea este necesară cercetarea în continuare a vechilor biblioteci, a fondurilor parohiale sătești și a colecțiilor unor bibliofili din Transilvania și din alte părți, care păstrează sute de tipărituri încă neidentificate. Cercetarea arhivelor, la rândul ei, evident cu riscul de a atesta exemplare cunoscute aflate în alte locuri în prezent, poate să ofere în acest sens date dintre cele mai interesante. Ne referim mai cu seamă la inventarele sătești, ale unor instituții sau ale bibliotecilor unor personalități, începând din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, păstrate centralizate în cadrul fondurilor filialelor Arhivelor Naționale sau în arhivele mitropolitane și episcopale care, chiar dacă sunt cel mai adesea incomplete, din punct de vedere al

descrierii bibliografice, înscriu din când în când câte o *Păucenie* din Moldova. Iată de ce ne manifestăm convigerea că, cercetări viitoare, alți cercetători vor atesta, dezvălui și publica noi exemplare păstrate în trecut sau în prezent pe aceste meleaguri, a căror valorificare pe cât posibil exhaustivă, cultural-istorică și grafică mai ales, va contribui la cunoașterea reală a prezentei, circulației și aportului *Cazaniei* lui Varlaam la cultura românească din Transilvania.

Exprimând acest deziderat, cercetarea noastră - prima de acest gen cu o asemenea largă cuprindere geografică - își propune: înregistrarea și catalogarea cât mai completă posibil a exemplarelor ajunse în Transilvania, reconstituirea circulației lor în spațiul românesc, relevarea prețurii cărții, a destinației și aportului dovedit la dezvoltarea culturii noastre, în fine valorificarea mărturiilor documentare mai importante scrise în decursul celor peste trei veacuri de la apariție pe scoarțele și filele exemplarelor. Se va vedea cum multe dintre aceste mențiuni manuscrise dezvăluie contribuții valoroase la istoria cărții românești și a culturii noastre în general: dovezi privind răspândirea scrisului în limba română, urme coresiene și mențiuni rotacizante, crâmpeie din istoria țării și a Bisericii, din activitatea vechilor școli românești, a cărturarilor timpului, dezvăluiri despre aportul tipăriturii la afirmarea unității culturale a neamului, de asemenea referiri la evenimente istorice, astronomice și despre starea timpului. Sunt, laolaltă, însemnări de demult, crâmpeie de viață culturală autohtonă și mărturii strămoșești despre lupta pentru unitate, neatârnare și credință, pentru păstrarea limbii și ființei naționale.

CONSIDERAȚII ANALITICE ASUPRA EXEMPLARELOR DIN TRANSILVANIA

IMPRIMAREA

Cartea s-a tipărit în cadrul unei singure ediții, care a prilejuit însă scoaterea unor tiraje cu foi de titlu diferite pe care le denumim convențional *imprimare A* și *imprimare B*.

Exemplarele complete cercetate aparțin uneia din aceste două serii. Predomină exemplarele *imprimare B*. Au fost identificate în Transilvania un număr de 57 exemplare ale *Cazaniei* lui Varlaam cu această pagină de titlu. Sunt: exemplarul provenit din *jurul Brașovului*, exemplarele de la *Budacu* (BN), *Buceș-Vulcan* (HD), *Buia* (SB), *Câmpeni II* (AB), *Comlăuș* (AR), *Criștior II* (HD), *Cusuiuș* (BH), *Cuștelnic* (MS), *zona Dej* (CJ), *Doba Mică* (SJ), *Drăguș II* (BV), *Ernea* (SB), *Feldioara* (BV), *Gârbou* (SJ), *Hălmagiu* (AR), *Hurez* (BV), *Ibănești* (MS), *Izbuc* (BH), *Budești* (MM), *Adămuș* (MS), *Almașu-Sec* (HD), *Apalina* (MS), *Bahnea* (MS), *Beba Veche* (TM), *Bedeciu* (CJ), *Bârsău Mare* (SJ), *Boholț I* (BV), *Borod* (BH), *Leaut* (HD), *Loamneș* (SB), *Luduș* (MS), *Mag* (SB), *Mateiaș* (BV), *Măceu I* (HD), *Ocoliușu Mare* (HD), *Popești* (HD), *Prislop* (BN), *Rășinari I* (SB), *Rebra Mare* (BN), *Râpaș* (HD), *Romuli* (BN), *Rușii-Munți* (MS), *Sebeș* (AB), *Sântandrei* (HD), *Șeica Mică* (SB), *Tărățel* (HD) *Telciu* (BN), *Teș* (TM), *Toager* (TM), *Toderița* (BV), *Urviș de Beiuș* (BN), *Viștea de Jos* (BV), *Zagon* (CV), *Zăbalt* (AR), *Zoltan* (CV), și exemplarul VII, nelocalizat, provenit din Transilvania.

Exemplare cu foia de titlu tip *imprimat A* am aflat de toate 30. O păstrează *Cazaniile* de la: *Bozieș* (BN), *Brănișca* (HD), *Bucium* (BV), *Burzuc* (BH), *Călinești* (MM), *Cetan* (CJ), *Ciceu-Corabia* (BN), *Ciubanca* (CJ), *Cojocna* (CJ), *Cristorel* (CJ), *Cut* (AB), *Fizeș* (SJ), *Foeni* (TM), *Gheja de Mureș* (MS), *Gârbova de Sus* (AB), *Idicel* (MS), *Jichișu de Sus* (CJ), *Josani* (BH), *Lemniu* (SJ), *Leordeni* (MS), *Obârșă* (HD), *Poiana Blenchii* (SJ), *Prăvăleni* (HD), *Săcel* (MM), *Sălciua-Sub Piatră* (AB), *Sânpetru de Câmpie* (MS), *Someșu Cald* (CJ), *Suatu* (CJ), *Țicău* (MM), și *Voslăbeni* (HR).

Se cuvin relevate aparte, atât ca raritate cât și prin importanța lor bibliografică, un număr de 4 exemplare ale cărții cu pagina de titlu *imprimat A*, datată 1641. Sunt exemplarele *Cazaniei* lui Varlaam de la *Căraciu* (HD), *Prăvăleni* (HD), *Sânpetru* (HD) și *Someșu Cald* (CJ). Amintim, de asemenea, cazul exemplarului de la *Luduș* (MS) și a celui provenit din biblioteca lui B.P. Hașdeu¹⁴⁴, pe a căror pagină de titlu anul nu s-a imprimat perfect, mai precis cifra ultimă, rezultând astfel data incompletă 1640.

PAGINAȚIA

Cercetarea noastră înregistrează un număr de numai 42 exemplare complete, acestea fiind Cazaniile de la: *Adămuș* (MS), *Almașu-Sec* (HD), *Boholț I* (BV), *Borod* (BH), *Buceș-Vulcan* (HD), *Buia* (SB), *Călinești* (MM), *Cetan* (CJ), *Câmpeni II* (AB), *Comlăuș* (AR), *Criștior II* (HD), *zona Dej* (CJ), *Doba Mică* (SJ), *Ernea* (SB), *Feldioara* (BV), *Gheja de Mureș* (MS), *Gârbou* (SJ), *Hurezu* (BV), *Izbuc* (BH), *Josani* (BH), *Budești* (MM), *Leaut* (HD), *Loamneș* (SB), *Mateiaș* (BV), *Mirăslău* (AB), *Poiana Blenchii* (SJ), *Râpaș* (HD), *Rușii-Munți* (MS), *Sălciua-Sub Piatră* (AB), *Sebeș* (AR), *Sânpetru de Câmpie* (MS), *Someșu Cald* (CJ), *Suatu* (CJ), *Șeica Mică* (SB), *Tărățel* (HD), *Teș* (TM), *Toager* (TM), *Urviș de Beiuș* (BH), *Zagon* (CV), *Zăbalț* (AR), *Zoltan* (CV) și cel nelocalizat, aflat în păstrarea bibliofilului Radu Clichici din Cluj-Napoca.

Restul exemplarelor din Transilvania se păstrează incomplete. Sunt incomplete, dar continuă să aibă foaia de titlu exemplarele de la: *Apalina* (MS), *Beba Veche* (TM), *Bedeciu* (CJ), *Bârsău Mare* (SJ), *Bozieș* (BN) *exemplarul I din zona Brașovului*, *Brănișca* (HD), *Bucium* (BV), *Budac* (BN), *Burzuc* (BH), *Ciceu-Corabia* (BN), *Ciubanca* (CJ), *Cojocna* (CJ), *Cristorel* (CJ), *Cusuiuș* (BH), *Cuștelnic* (MS), *Cut* (AB), *Drăguș II*, *Fizeș* (SJ), *Foeni* (TM), *Gârbova de Sus* (AB), *Hălmagiu* (AR), *Ibănești* (MS), *Idicel* (MS), *Leordeni* (MS), *Luduș* (MS), *Mag* (SB), *Măceu I* (HD), *Obârșă* (HD), *Ocolișu Mare* (HD), *Popești* (HD), *Prăvăleni* (HD), *Prislop* (BN), *Rășinari I* (SB), *Rebra Mare* (BN), *Romuli* (BN), *Săcel* (MM), *Sântandrei* (HD), *Telciu* (BN), *Toderița* (BV), *Țicău* (MM), *Viștea de Jos* (BV), *Voslăbeni* (HR) și *exemplarul VII*, nelocalizat, provenit de pe meleagurile Transilvaniei.

Altora le lipsește foaia de titlu, dar continuă să aibă una sau ambele pedoslovii. Sunt în această situație exemplarele de la: *Bahnea* (MS), *Bârsău Mare* (SJ), *Boholț II* (BV), *Brusturi* (AR), *Căpușu Mic* (CJ), *Câmpanii de Pomezău* (BH), *Cuștelnic* (MS), *Desești* (MM), *Drăguș I* (BV), *Dumbrava* (MS), *Foeni* (TM), *Frata* (CJ), *Geoagiu-Băi* (HD), *Hosman* (SB), *Măgurele*

(BN), *Milășel* (MS), *Poiana* (HD), *Rășinari II* (SB), *Răzoare* (MS), *Reciu* (AB), *Șapartoc* (MS), *Șuștiu* (BH), *Țigău* (BN), *Vișeu de Mijloc* (MM) și exemplarul XII, nelocalizat, provenit de pe teritoriul Transilvaniei. Mai multe exemplare ale cărții, între care cazaniile de la *Blaj* (AB), *Mura Mare* (MS), *Iclod* (CJ), *Târgușor* (CJ) și cel provenit din *Țara Hațegului*, prezintă legătura blocului distrusă și nu mai păstrează unitatea cărții, aflându-se într-un stadiu avansat de degradare.

ASPECTUL GRAFIC. ILUSTRĂȚILE CĂRȚII

Exemplarele *Cazaniei* lui Varlaam din Transilvania înfățișează, în marea lor majoritate, ornamente - adică frontispicii, inițiale simple sau ornate și vignete - identice. Opera a fost cercetată, din punct de vedere grafic, și prezentată de către Florea Mureșanu și Atanasie Popa, în lucrările cunoscute¹⁴⁵. Cercetarea noastră înregistrează existența unor exemplare ale cărții ce prezintă mai multe file imprimate cu ajutorul unor forme de tipar particulare. Două asemenea texte, de la *Domănești* (SM) și *Șuștiu* (BH), am prezentat în studiul privind circulația cărții în Vestul Transilvaniei¹⁴⁶. Cercetarea numărului mult mai mare de exemplare de pe cuprinsul Transilvaniei ne-a prilejuit identificarea altor particularități grafice, ca de pildă imprimarea unicoloră, doar cu cerneală neagră, a versoului celei de-a două file nenumotate de la începutul exemplarului de la *Frata* (CJ), imprimarea unicoloră, cu negru, a primei file nenumotate de la sfârșitul exemplarelor de la *Câmpeni* (AB), *Luduș* (MS), *Zagon* (CV) și *Zoltan* (CV) sau, în alte cazuri, omisiunea imprimării unor file ori pagini. Exemplarul de la *Cândești* (AB), de exemplu, are F. 363 complet albă, cel de la *Buia* (SB) înfățișează numai versoul f. 57 alb, neimprimat. În exemplarul de la *Țicău* (MM) pe filele 337v și 338r a fost imprimat doar cadrul cu cerneală neagră. Spațiul corespunzător titlului și inițialei ornate de pe prima pagină și a inițialei ornate de pe a doua pagină, imprimat în restul exemplarelor cu roșu, a rămas alb. Reprezintă, credem, simple greșeli de tipar sau omisiuni.

Mai importante sunt, în schimb, particularitățile de ordin

iconografic privind ilustrația unor exemplare ale cărții. Exemplarele *Cazaniei* lui Varlaam identificate în Transilvania conțin, toate, cele 25 ilustrații gravuri în lemn cunoscute: gravura paginii de titlu de tip imprimat A, 1643 (F. lr), gravura paginii de titlu tip B, 1643 (F. lr), stema Moldovei (F. lv), *Intrarea în Ierusalim* (F. 86v), *Învierea* (F.124r), *Rusaliile* (F.198v), *Toți Sfinții* (F. 209v), *Sf. Simion Stâlpnicul* (f. lr), *Sf. Dimitrie* (f.16r), *Sf. Mihail* (f. 21r), *Sf. Nicolae* (f. 28v), *Nașterea Domnului* (f. 36v), *Tăierea împrejur* (f. 42r), *Botezul Domnului* (f. 46v), *Întâmpinarea Domnului* (f.52r), *Sf. Teodor Tiron* (f.58r), *Bunavestire* (f.67v), *Sf. Gheorghe* (f. 71v), *Sf. Ioan cel Nou de la Suceava* (f. 79r), *Nașterea Sf. Ioan Preaditeci* (f. 85v), *Sf. Apostoli Petru și Pavel* (f.90v), *Schimbarea la față* (f. 96r), *Adormirea Maicii Domnului* (f.103v), *Tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul* (f.110r) și *Cuvioasa Paraschiva* (f.116v)¹⁴⁷. Numele gravurii Ilia se află pe 17 ilustrații. Sunt datate dintre gravurile cărții numai două, anume scena *Intrarea în Ierusalim*: 1641 și gravura *foii de titlu imprimat B*: 1642. Observăm, totodată, faptul că, un număr de 7 dintre cadrele gravate ilustrează prima parte a tipăriturii. Celelalte 18 au fost folosite pentru ilustrarea părții ultime. Dispunerea clișeelor poate fi, credem, un indiciu privind data realizării lor. Faptul că pentru ilustrarea primei părți, de peste 380 file, au fost folosite numai 7, mai precis doar 3 ilustrații aflate în cadrul textului propriu-zis, în timp ce în partea ultimă, de 116 file, au fost incluse 18 gravuri poate să-l explice sau realizarea necorespunzătoare ori nerealizarea la timp a clișeelor cerute de Varlaam. În mod neîndoielnic însă toate cele 25 gravuri au fost realizate în răstimpul pregătirii pentru tipar și a imprimării cărții, începând din 1641 până cel târziu în primele luni ale anului 1643.

Cercetarea noastră dezvăluie identificarea a 7 exemplare ale tipăriturii, provenite de la *Domănești* (SM), *Șuștiu* (BH), *Margina* (TM), *Prăvăleni* (HD), *Sânpetru* (HD), *Someșu Cald* (CJ) și *Căraciu* (HD), care conțin gravuri deosebite, suplimentare. Exemplarele *Cazaniei* lui Varlaam de la *Căraciu*, *Prăvăleni*, *Sânpetru* și *Someșu Cald* prezintă *foaia de titlu tip imprimat A cu gravura cu anul de apariție 1641*. Exemplarul de la *Domănești* (SM) conține 26 de xilogravuri, prin urmare cu una în plus față de